

<https://doi.org/10.31891/2307-5740-2025-346-5-81>

УДК 338.48-6(477):355.018

ПАНЬКІВ Наталія

Національний університет «Львівська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0002-9057-9612>pankiv.natalia@gmail.com

ВЕЛИЧКО Тетяна

Національний університет «Львівська політехніка»

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТЕМНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано сутність, теорії та історію зародження темного туризму зокрема, проведено детальну класифікацію даного виду туризму на його окремі підвиди: туризм катастроф, містичний туризм, танатотуризм та некропольський туризм, що відображають різноманіття мотивацій та об'єктів відвідування. Окремо розглянуто міжнародний досвід темного туризму в умовах війни та у післявоєнний період. Підкреслено важливість популяризації темних турів з метою збереження історичної пам'яті, формулювання національної свідомості та вшанування жертв трагічних подій. Проаналізовано можливості розвитку темного туризму в Україні під час війни та у післявоєнний період, а також оцінює його сучасний стан. Розроблено авторський тур «Поріг невидимого: між пам'яттю і радіацією» та подано практичні рекомендації щодо шляхів вдосконалення використання ресурсів для темного туризму в Україні. Обґрунтовано, що темний туризм в Україні має великий потенціал для розвитку, але для його реалізації необхідно здійснити комплексний підхід, що включатиме етичні, культурні, економічні та соціальні аспекти. Загалом, темний туризм є важливим інструментом в контексті національної самоідентифікації та культурного відновлення. За результатами досліджень запропоновано низку практичних рекомендацій щодо шляхів вдосконалення використання ресурсів для розвитку темного туризму в умовах війни та у післявоєнний період.

Ключові слова: темний туризм, Україна, війна, післявоєнний період, туристичний об'єкт, туристична діяльність, історія.

PANKIV Natalia, VELYCHKO Tetyana

Lviv Polytechnic National University

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF DARK TOURISM IN UKRAINE AMIDST THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The article explores the conceptual foundations, evolution, and current trends of dark tourism as a specific form of cultural and memorial travel that reflects humanity's attitude toward death, tragedy, and historical trauma. The authors analyze the theoretical approaches to defining dark tourism and provide its detailed classification into main subtypes—disaster tourism, mystical tourism, thanatourism, and necropolitian tourism—revealing their distinctive motivational, cultural, and ethical dimensions. Based on international experience, the paper examines the development of dark tourism in countries that have undergone wars and catastrophic events, including Japan, Bosnia and Herzegovina, and Egypt, identifying key patterns of post-war reconstruction and memorialization. Special attention is paid to the prospects for developing dark tourism in Ukraine under the conditions of the Russian-Ukrainian war. The study highlights how war has intensified interest in places of collective trauma—battlefields, destroyed cities, and memorial sites—transforming them into symbolic spaces for preserving historical truth, fostering national identity, and raising global awareness of Ukraine's struggle. The article also assesses the potential of Ukrainian locations such as the Chernobyl Exclusion Zone, the Babyn Yar memorial, Lychakiv and Baikove cemeteries, and the National Museum of the Holodomor as core destinations for ethically oriented dark tourism. An original author's tour, "The Threshold of the Invisible: Between Memory and Radiation," is presented as a model for sustainable and safe development of this niche, combining educational, memorial, and emotional experiences. The study emphasizes that the successful formation of dark tourism in Ukraine requires an integrated strategy encompassing ethical, cultural, economic, and social aspects, as well as the establishment of legal frameworks, safety standards, and international cooperation. The findings confirm that dark tourism, if approached responsibly, can serve as an instrument of collective memory, reconciliation, and cultural resilience in the post-war recovery of Ukraine.

Keywords: dark tourism, Ukraine, war, post-war period, tourist site, tourism activity, history.

Стаття надійшла до редакції / Received 04.08.2025

Прийнята до друку / Accepted 30.09.2025

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

У сучасних умовах повномасштабної російсько-української війни тема темного туризму набуває особливої значущості як соціального, культурного та економічного явища. Зростає інтерес до місць, пов'язаних з трагедіями, героїчними подіями, військовими діями та жертвами війни, що формує нові підходи до осмислення історичної пам'яті. Українське суспільство перебуває в процесі глибоких трансформацій, і туризм стає важливим інструментом збереження національної ідентичності, популяризації правди про війну та формування патріотичної свідомості.

Об'єктом дослідження є – темний туризм в Україні в умовах російсько-української війни та у післявоєнний період. Предметом дослідження є – сучасні тенденції розвитку темного туризму.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Мета дослідження – аналіз тенденцій розвитку темного туризму в Україні та у світі і розробка практичних рекомендацій розвитку даного виду туризму в умовах російсько-української війни та у післявоєнний період.

Виходячи з мети, було визначено наступні завдання: дослідити історію зародження та суть темного туризму; охарактеризувати види темного туризму; оцінити сучасний стан темного туризму в Україні; визначити практичні рекомендації щодо шляхів розвитку темного туризму в Україні під час війни та у післявоєнний період.

Методи дослідження – методологічною основою роботи є загально-наукові та спеціальні методи, зокрема, теоретичного аналізу інформаційних джерел; метод порівняльного аналізу, синтезу та описовий метод.

1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТЕМНОГО ТУРИЗМУ

1.1. Історія зародження та суть темного туризму

Поширення терміну «dark tourism» відбулось в 2000 році з виходом у світ книги професорів Шотландського університету М. Фоулі та Дж. Леннона «Темний туризм: тяжіння смерті та катастрофи». Це було пов'язано з розвитком транспорту, засобів масової інформації та інтересом до трагічних подій, таких як світові війни, Голокост та техногенні катастрофи. Такий туризм зображає зовсім інший спектр духовного проведення часу на відміну від рекреаційного, спортивного, лікувального чи інших видів туризму, адже він передбачає відвідини місць пов'язаних із смертю, стихійними лихами та всіляких катастроф. Проте мало хто знає, що цей термін існував ще за 4 роки до його популярності. Офіційне поняття «темний туризм» був вперше використаний в журналі «International Journal of Heritage Studies» у 1996 році Джоном Ленноном і Малкольмом Фолі, професорами Каледонського університету Глазго на факультеті гостинності, туризму та управління дозвіллям [7]. Саме тоді вчені досліджували, чому туристи відвідували місця, пов'язані із вбивством президента Джона Ф. Кеннеді.

Дехто з вчених навіть вважає, що походження даного виду туризму можна простежити набагато глибше, ніж захоплення смертю і лихами XIX і XX ст. Як хронікує свій досвід відвідування об'єктів «темного» туризму Петро Хохенгаус: «Це не так ново, як може здатися» [9]. Дійсно, у XI ст. люди і паломники часто відвідували місця релігійного значення, такі як Єрусалим, де місце розп'яття Христа є найпопулярнішою пам'яткою. У статті 2017 року Леннон пояснив: «Протягом багатьох років людей приваблюють місця та події, пов'язані зі смертю, катастрофами, стражданнями, насильством і вбивствами». Він наголошує, що темний туризм не є новим явищем: «Смерть була привабливою, починаючи від Стародавнього Риму та гладіаторських боїв і закінчуючи відвідуванням публічних страт у Лондоні та інших великих містах світу». Значно пізніше «Гранд-тур» Т. Кука давав можливість заможним людям відвідати такі європейські місця, як класичні руїни Колізею в Римі, які в ім'я розваги були свідками страти, катування і смерті.

Перший маршрут темного туризму був влаштований американськими туроператорами. Вони здійснили поїздки, де возили людей до місця катастрофи дирижабля під назвою «Гінденбург», що знаходився у штаті Нью-Джерсі. За світовою статистикою, «темний» туризм найбільш стрімко активізується після потужних ураганів, тайфунів, цунамі, інших природних та техногенних лих. Популярності серед людей, навіть такі моторошні місця, як кладовища, вже не лякають людей, а, навпаки, приваблюють. Молоде покоління все більше починає цікавитися містичним туризмом, або туризмом катастроф, який набув популярності після перегляду серіалу від НВО під назвою «Чорнобиль».

Суть такого туризму поєднати пізнавальні цінності з екстримальними умовами на піронті історичності. Ключовим елементом темного туризму є відвідування місць, що мають прямий або опосередкований зв'язок зі смертю, стражданням та руйнуванням. Наприклад такі місця як концентраційні табори, колишні поля битви, музеї війни, місце природних катастроф чи Голокостів, а також інші місця, пов'язані зі смертю, трагедіями або іншими насильницькими подіями. Таким чином подорожі часто викликають у туристів сильні емоції, такі як сум, страх, цікавість, співчуття або навіть захоплення.

Нещодавно було запропонована концепція причини відвідувань туристами «темних» місць. Головне захоплення таким містичним видом туризму є історична цінність, яка показана через досить нетипові та «не банальні» місця. Адже завдяки місцю трагедії та вдалої емоційної доповіді гίδα, екскурсанти можуть відчути себе свідками тих подій і перейняти духовне піднесення минувшини. Як і будь який інший вид туризму темний туризм має свої спеціальні характерні особливості, які наведені нижче у табл.1. Мандрівники цього нового виду туризму почали навіть називати себе «темними» туристами. Вони в пошуках гострих відчуттів, які прагнуть задовільнити свою хворобливу цікавість і глибше зрозуміти історію людства в найгірших її проявах. Дослідники та письменники найбільше полюбують такі місця для більш емоційно-психологічного розуміння контексту історії.

Також слід зазначити, що темний туризм часто викликає питання етичності. З одного боку, він може сприяти збереженню пам'яті про трагічні події та їх жертв, а також сприяти усвідомленню історії. У цілому, «темні» тури сприяють відновленню фізичних сил, допомагають відійти від повсякденності, побачити щось нове, допомагають змінити обстановку і відпочити, вони дають туристу нові знайомства з мандрівниками,

сприяють бажанню більше дізнатися про інші країни. Часто відвідування місць темного туризму робить трагічні події більш «реальними», що може гуманізувати. З іншого боку, декому темний туризм здається недоречним. Це може виглядати як вуайеризм або експлуатація людських страждань. Також при недосвідченості організації такого виду туризму існує ризик перетворення місць трагедій на розвагу, знецінення пам'яті жертв та завдання шкоди їхнім родинам.

Таблиця 1.

Особливості характеристики «темного» туризму

Особливість	Сутність особливості	Приклади
Обмежена популярність	«Темний» туризм не є масовим явищем. Він цікавить людей з особливим світоглядом, інтересами до історії, екстремальних ситуацій, психології тощо. Це часто індивідуальні подорожі або невеликі групи однодумців.	- Відвідування Чорнобильської зони відчуження. - Екскурсії місцями масових поховань жертв політичних репресій. - Подорожі до місць катастроф та стихійних лих.
Обмеженість щодо законів, традицій, норм моралі та менталітету	«Темний» туризм часто балансує на межі законності та моралі. Деякі види діяльності, пов'язані з відвідуванням місць смерті, можуть бути заборонені або засуджуватися суспільством. Особливо в мусульманських країнах є спеціальне законодавство, яке регулює туристичну діяльність, включаючи темний туризм. Перед поїздкою варто ознайомитися з місцевими законами та правилами, щоб уникнути проблем з правоохоронними органами.	- Відвідування кладовищ вночі (в деяких країнах це може бути порушенням закону). - Участь у реконструкціях історичних битв, що включають сцени насильства. - Відвідування місць, пов'язаних із жорстоким поводженням з тваринами.
Непостійність офіційного характеру	"Темний" туризм часто є самодіяльним. Туристи самі організовують свої подорожі, шукають інформацію та домовляються про відвідування цікавих місць. Це пов'язано з тим, що не всі туристичні компанії готові пропонувати такі послуги через їхню специфіку та етичну неоднозначність.	- Самостійне відвідування закинутих будівель та промислових об'єктів. - Пошук таємних підземель та катакомб. - Участь у неформальних екскурсіях, організованих місцевими жителями.
Обмежений географічний характер	"Темний" туризм має свою географію. Деякі місця є унікальними та не мають аналогів. До прикладу Діснайленд є і в Парижі, і в Америці, і в Китаї та в інших країнах. Проте місце аварії атомної станції це лише те місце, де це відбулось, де турист може прожитись атмосферою події.	- Місто-привид Прип'ять. - Катакомби Парижа. - Музей Аушвіц-Біркенау.

*Розроблено авторами за джерелом [1]

1.2. Класифікація темного туризму та його види

Після набуття популярності темного туризму кожна країна хотіла інтегрувати цей новий феномен як продукт у свою туристичну індустрію. Багато напрямків у всьому світі запровадили структури для підтримки цієї нової пропозиції, відіграючи важливу роль темного туризму як в економіці країни, так і в її іміджі. Таким чином, для людини, яка бажає подорожувати та дивитися на справжню або відтворену смерть, зараз у всьому світі з'являється безліч місць і виставок, які задовольняють «темну сторону подорожей» [14]. Зараз існує багато різних класифікацій темного туризму та його видів, проте першу типологію туристичних місць такого виду туризму визначив саме Філіп Стоун, рангованих від «найбільш світлого до найтемнішого» виду туризму. До того ж він зазначив сім основних типів і склав спектр темного туризму по типах від найлегшого до найтемнішого (рис.1.). Найсвітліший спектр містить досить прийнятні місця темного туризму через призму розваг, а от найтемніший – це екстремальні або серйозні темні туристичні заходи.

Елементи	«Dark Camps of Genocide». Темні місця геноциду (туризм Голкосту)	«Dark Conflict Sites». Місця збройних зіткнень	«Dark Shrines». Темні місця поклоніння	«Dark Resting Places». Усипальниці, кладовища	«Dark Dungeons». Підземелля, в'язниці	«Dark Exhibitions». Темні виставки	«Dark Fun Factories». Індустрія темних розваг
----------	---	---	---	--	--	---------------------------------------	--

Рис. 1. Спектр темного туризму по типах

Сучасні ж вчені поділяють темний туризм на 4 основних види. Першим з них є туризм катастроф або туризм стихійних лих, який є практикою подорожей, що зазнали природних (землетруси, повіні, цунами та інші) або техногенних (виникли через небайдливість людей) катастроф. Ідея створення таких турів належить екологам, що таким чином намагаються привернути увагу суспільства до екологічних проблем. Одними з найстаріших туристичних об'єктів стихійних лих є Помпеї та Геркуланум, де туристи можуть дізнатися про історію та аспекти вулканічної активності Везувію та відчути унікальну привабливість, спостерігаючи зліпки людських останків, що збереглися у вулканічному попелі [12]. Інші місця природних катаклізмів стали добре відомі у всьому світі, зокрема, ураган Катріна вважається одним із п'яти найбільш смертоносних ураганів в історії Сполучених Штатів; землетрус у Чилі 1960 року, найпотужніший із усіх зареєстрованих землетрусів, стався поблизу Вальдівії, де загинуло 6000 людей; велика повінь у 1931 році в центральному Китаї була найбільш смертоносним природним лихом, коли-небудь зареєстрованим, серед інших. Що стосується катастроф, спричинених людиною, то необхідно сказати про Чорнобильську катастрофу, яка сталася в Україні

в 1986 році. Ця катастрофа була найстрашнішою аварією на атомній електростанції в історії за вартістю та жертвами. Масштаб інциденту відобразився на кількості смертельних випадків, а також на непрямих витратах і довгострокових наслідках радіації, таких як рак та інші каліцтва.

Другим таким видом є містичний туризм, що ґрунтується на паранормальних явищах як от комерційна експлуатація привидів чи місця пов'язаних з інопланетянинами. Уфологічний туризм розвивається з 1959 р., коли американські вчені ввели в науку термін «UFO». Тури розглядаються як відвідування місць, пов'язаних з аномальними аерокосмічними явищами. У минулому було звичайним явищем, коли натовпи об'єднувалися, нібито продовжували полювати на привидів, а місцева реклама отримувала за це винагороду [6]. Та на сьогоднішній день такий туризм пов'язаний із замками та маєтками, які мають загадкову нерозгадану історію про привидів, полтергейстів чи іншої сутності. Найкращим і найпопулярнішим прикладом таких місць є замок Дракули, також відомий як замок Бран, є однією з найпопулярніших туристичних пам'яток Румунії. Розташований на вершині скелі в Трансільванії, цей середньовічний замок приваблює мільйони відвідувачів щороку, які цікавляться історією, містикою та легендами про графа Дракулу. Замок Бран здобув світову славу завдяки роману Брема Стокера "Дракула", хоча історично граф Влад Цепеш, відомий як Влад Дракула, ніколи не жив у цьому замку. Проте, завдяки роману Стокера, замок Бран став асоціюватися з вампіром Дракулою, що зробило його популярним місцем для містичного туризму.

Третім видом темного туризму є туризм «смерті» або як його ще називають танатотуризм. Термін «танатотуризм» вперше запропонував професор Стратклайдського університету А. Seaton у 1996р. [13]. Цей вид туризму передбачає відвідини місць серійних вбивць, території чи об'єктів, пов'язаних зі знищенням людей внаслідок появи нових релігій, релігійних дій, зокрема місць Голокосту, геноциду, терору, тортури, страти, Голодомору чи концтаборівні табори. Відвідування старих ядерних бункерів, які зараз відкриті для публіки, також можна вважати частиною цього, наприклад, Hack Green або The Greenbrier.

Іншим аспектом є місця, ще більш безпосередньо пов'язані із загрозою ядерної війни, яка визначала стратегію стримування, яка була основою концепції холодної війни, наприклад, полігони для випробувань атомної бомби (наприклад, Семіпалатинськ) або міжконтинентальні балістичні ракети (наприклад, у Музеї ВПС США) – це збігається з частинами ядерного туризму. Більш того багато турсоператорів та турагентств світу пропонують тури та окремі екскурсії місцями серійних вбивць, чи створених тематичних музеях та виставках, присвячених їм: Джек-Різник, Зодіак, Чарльз Менсон, Тед Банді, Мері Енн Коттон, Доротей Пуенте, А. Чикотило; вигаданих вбивць Декстера Моргана, Ганнібала Лектора тощо.

Четвертим видом темного туризму є цвинтарний або ж некропольський туризм, що включає людей які відвідують кладовища, щоб побачити статуї та похоронні прикраси в могилах видатних і відомих людей та інших анонімів. Більшість людей асоціюють кладовища зі смутком і хворобливістю, однак, зростає кількість людей, для яких вони є джерелом захоплення або інтересу. Цвинтарні туристи можуть зацікавитися історичними аспектами кладовищ або історичною значимістю їх мешканців. Одним з найвідоміших кладовищ у світі є паризьке кладовище Пер-Лашез, на якому були поховані такі відомі особистості, як Джим Морісон, Едіт Піаф, Оскар Уайльд, Марсель Пруст, Ежен Делакруа, Мольєр та інші. Не менш відомим є «Cimitero Acattolico» в Римі, відомий як кладовище поетів і художників. Є також цвинтарі в Європі, які заслуговують на згадку, а саме цвинтар Празерес в Португалії, цвинтар Сан-Амаро в Іспанії, цвинтар Старого Матвія в Німеччині та багато інших. Мистецькі осуарії (найвідоміший осуарій Седлец у Чеській Республіці) також можуть потрапити до цієї категорії.

Існування численних кладовищ з особистостями, які позначили світову історію в різних сферах (література, філософія, музика тощо), призвело до створення ASCE - Асоціації визначних кладовищ Європи. Головною метою ASCE є популяризація європейських кладовищ як фундаментальної частини культурної спадщини людства, а також підвищення обізнаності європейських громадян про важливість відповідних кладовищ [10].

Деякі науковці відокремлюють всі ці типи темного туризму на свої підтипи такі як: військовий туризм, туризм в'язниць, туризм Голокосту, геноцидний туризм, комуністичний туризм, атомний туризм, туризм терору. Щодо військового туризму то артефакти війни, такі як поля битв, кладовища, пам'ятники, музеї та демонстрації живої історії, історично слугували ресурсною базою для розвитку широкого спектру пам'яток такого виду туризму. Військовий туризм не є чимось новим, оскільки битви при Ватерлоо та Геттісбурзі, армії, які зібралися там, привернули до місцевих жителів цікавість багатьох людей, це явище не є новим, новим є його маркетинг. Загалом, військовий туризм асоціюється зі сценами битв і страждань, але не тільки з місцями, які відіграють важливу роль в історії націй, зокрема з військовими музеями, укріпленнями, замками.

Завдяки в'язничному туризму колишні місця покарання та ув'язнення стали популярними туристичними місцями, оскільки дезактивовані в'язниці перетворюються на музеї чи об'єкти спадщини. В останні десятиліття кілька старих в'язниць було відновлено та перетворено на туристичні місця. Найвідоміші в'язниці світу - Алькатрас і острів Роббен. Старі в'язниці, такі як Алькатрас і острів Роббен, є «кам'яними мовчазними свідками дій, які колишні режими були готові вчинити з людьми, які порушували закони або які здавалися загрозливими чи підозрілими» [15]. Відвідування в'язниць поєднує освіту та розвагу. Ці в'язниці стають туристичними об'єктами, які реєструють все більше відвідувачів. Відключені в'язниці в усьому світі

знайшли друге життя, функціонуючи як туристичні об'єкти, музеї та навіть хостели, пропонуючи все: від моторошних вечірніх екскурсій при свічках до можливості залишитися на ніч у камері.

Туризм Голокосту приваблює молодих мандрівників, які народилися задовго після подій, які представляють такі сайти, як спосіб представити помилки, скоєні в минулому. Аушвіц залишається найважливішим місцем Голокосту, пам'яті та колективної скорботи у світі. Культурні репрезентації Голокосту різко зросли за останні десятиліття завдяки, зокрема, таким фільмам, як «Der Untergang» — The Fall — (2004), «Список Шиндлера» (1993), «Щоденник Анни Франк» (1959) та багатьом іншим, які відображають найтемніший період нашої історії та «розміщують Голокост у народній свідомості» [8].

1.3. Міжнародний досвід розвитку темного туризму в умовах війни та післявоєнний період

Масштабне вторгнення російської федерації в Україну, що розпочалося 24 лютого 2022 року, кардинально змінило роботу національної туристичної галузі. Основні напрямки діяльності були адаптовані до умов воєнного стану. Велика кількість туристичних об'єктів в зонах постійних обстрілів опинилася під загрозою. Значно зросла потреба в додаткових послугах в місцях, де сконцентровані внутрішньо переміщені особи. Країна зіткнулася з абсолютно новими реаліями, до яких раніше не була готова. В цих умовах, варто відзначити, що темний туризм набуває нового філософського змісту, та покликаний змушувати людство усвідомлювати масштаби катастроф, визнати необхідність мирного взаємозв'язку між людьми, наукою, військовими та ядерними технологіями і містикою, які інколи ставлять під загрозу існування усієї людської цивілізації, та дає зрозуміти помилки цих подій і трагедій минулого та теперішнього. Він щодня поповнюється новими кривавими локаціями військових баталій, територіями болю, терору, місцями масових вбивств, тортур і братських кладовищ.

Аналіз міжнародного досвіду показує, що подібні «воєнні сценарії» вже траплялися, і в таких умовах туристична галузь не лише виживала, а й створювала унікальні історії розвитку в умовах війни та післявоєнного відновлення. Оскільки на даний момент складно передбачити розвиток військових дій, викликаних повномасштабним вторгненням російської федерації в Україну, доцільно розглянути певні практики, які можуть бути корисними для нашої країни.

Єгипет, одна з найпопулярніших туристичних дестинацій серед українців, демонструє стрімке зростання туристичної галузі, попри історичні збройні конфлікти. У 2019 році країну відвідало близько 15 мільйонів туристів, що свідчить про її привабливість. Туризм забезпечує приблизно 12% надходжень до національної економіки, що підкреслює його важливість для країни. Проте, в період з 1967 по 1982 роки, Єгипет пережив низку військових конфліктів, зокрема Війну на виснаження (1967-1970), розпочату з метою повернення Синайського півострова, захопленого Ізраїлем під час Шестиденної війни. Цей конфлікт характеризувався артилерійськими обстрілами та авіаційними ударами, і завершився угодою про припинення вогню без зміни територіальних меж. Лише в 1979 році було підписано мирний договір, а в 1982 році Ізраїль вивів свої війська з Синайського півострова. Сьогодні, мало хто з туристів згадує про ці події. Єгипет приваблює відпочивальників своїми чудовими пляжами, унікальним підводним світом Червоного моря, а також всесвітньо відомими історичними пам'ятками, такими як піраміди та Луксор. Туристична галузь Єгипту успішно пододала наслідки минулих конфліктів, перетворившись на один з провідних туристичних напрямків світу.

У період відносного затишшя розвивається туристична галузь на території Федерації Боснії та Герцеговини. Особливий інтерес для туристів викликають міста Сараєво та Мостар. Ці міста стали центрами розвитку так званого «темного туризму», оскільки вони зберегли унікальну культурну спадщину, яка постраждала під час збройних конфліктів. За офіційними даними, з 1995 року приріст туристичних потоків у країну складав 24% щорічно, а Всесвітня організація туризму прогнозувала, що до 2020 року Боснія і Герцеговина посяде третє місце у світі за темпами розвитку туризму. У 2010 році Сараєво ввійшло в топ-10 міст для відвідування від путівника Lonely Planet. У 2019 році загальний вклад туризму в економіку Боснії та Герцеговини складав 10,5% [11].

Після завершення збройного конфлікту розпочалися активні роботи з відновлення пошкоджених будівель. Для відвідувачів організовували персональні екскурсії, де демонстрували фотографії, що фіксували події війни: облогу Сараєво сербськими силами, трагедію в Сребрениці та руйнування Старого мосту в Мостарі. У крамницях з сувенірами в обох історичних центрах також пропонували товари, пов'язані з війною, зокрема гільзи, перероблені на ручки.

У Сараєво для туристів проводять заходи, що вшановують пам'ять загиблих. У місті встановлено меморіали жертвам, пам'ятник дітям, які загинули під час облоги, та «сараєвські троянди» - сліди від снарядів, де загинули люди, заповнені червоною смолою. Сьогодні Сараєво приваблює відвідувачів своїм історичним центром, виконаним в османському стилі, та численними музеями. В центрі міста панує жвава атмосфера, працюють численні кав'ярні, бари та ресторани. Готелі, розташовані в центрі, користуються популярністю серед іноземних туристів. Водночас, місто тривалий час вважалося «Меккою темного туризму», оскільки на фасадах багатьох житлових будинків збереглися сліди від обстрілів. Проте ці місця сусідять з великою кількістю відновлених християнських храмів, мечетей та синагог, що створює у туристів враження духовного центру, відомого як «Єрусалим Балкан».

У Мостарі, який розділений між боснійською та хорватською громадами, збереглося менше слідів війни, які демонструють туристам. Історичний центр з пам'ятками османської епохи знаходиться в боснійській частині міста. Завдяки розвитку туризму в Мостарі, боснійська сторона отримує значно більше прибутку.

У багатьох країнах світу темний туризм є важливим джерелом доходів. Наприклад, у 2018 році Велика Британія заробила понад 2,4 мільярда фунтів стерлінгів від туризму, пов'язаного з Першою світовою війною, а у 2019 році Німеччина отримала більше 50 мільйонів євро від туристів, які відвідали місця, пов'язані з режимом нацизму.

Ще одним яскравим прикладом є країна Японія, де процвітає темний туризм з причин атомного бомбардування Другої Світової Війни, яка закінчилась 80 років тому. Витоки темного туризму в Японії сягають глибоко в минуле, переплітаючись з її віковими звичаями та культурною спадщиною. Наприклад, чимало японських храмів і святилищ оповиті ауурою страху та смерті, і їх відвідування є важливою частиною релігійних обрядів для багатьох мешканців країни. Японія – це не лише країна, де гармонійно поєднуються сучасні хмарочоси, передові технології та стародавня культура з її самобутніми традиціями, але й земля, де панують містичні таємниці, що викликають трепет у забобонних людей, а також аномальні явища. В Токіо мало, що представляє особливий інтерес для темного туриста, хоча ті, хто більше цікавиться історією Другої світової війни, можуть захотіти поглянути на місця, пов'язані з генералом Макартуром, американським генералом, який більш-менш керував країною після беззаперечної капітуляції Японії перед США після атомних бомбардувань Хіросіми і Нагасакі. Колишня резиденція Макарти в Токіо знаходиться за нинішнім посольством США, а зараз служить резиденцією посла, тобто всередину увійти не можна. У будівлі страхової компанії «Дай-Ичи» розташовувалася штаб-квартира Макарти. Офіс з усіма оригінальними меблями збереглася в тому вигляді, в якому вона була тоді, і раніше була відкрита для публіки.

Коли справа доходить до темного туризму в Японії, два міста виділяються над усіма іншими. Перший – це, звичайно, Хіросіма, яка була вражена атомною бомбою «Little Boy» 6 серпня 1945 року. За кілька секунд після вибуху температура на нулі була за оцінками від 3000 до 4000 градусів за Цельсієм. Через годину на місто почався «чорний дощ», який спричинив додаткове радіаційне опромінення. За оцінками, протягом чотирьох місяців після вибуху загинуло від 90 000 до 166 000 осіб. Більшість будівель в околицях гіпоцентру були зруйновані. Єдина будівля, що залишилася стояти в цьому районі, — Зал сприяння промисловості префектури Хіросіми. Деякі місцеві жителі закликали його знести. Інші вважали, що його потрібно зберегти як пам'ять про той фатальний день. Понад три чверті століття тому міцна будівля, тепер відома як Купол Генбаку, є однією з найвідоміших туристичних визначних пам'яток Японії. Це частина Меморіального парку миру в Хіросімі. В його центрі зведено кам'яну арку зі склепом, в якому містяться імена всіх 297 684 людей, які загинули безпосередньо в результаті вибуху та від його наслідків, а також є Дитячий пам'ятник миру в пам'ять про Садако Сасаки та тисячі інших дітей, які загинули внаслідок бомбардування, і Полум'я миру, яке горітиме, доки на землі не залишиться ядерної зброї.

Другим найпопулярнішим містом темного туризму є Нагасакі. Вибуховий пристрій на прізвисько «Fat man» спочатку призначався для Кокури в префектурі Фукуока. Однак хмарність і дим від найближчих бомбардувань закривали видимість точки прицілювання. Оскільки паливо закінчилося, бомбардувальник B-29 переключився на свою другорядну ціль Нагасакі. Бомбу було скинуто об 11:02 ранку 9 серпня 1945 року. За оцінками, від вибуху відразу загинули від 40 000 до 75 000 людей. Через шість днів імператор Хірохіто оголосив по радіо про капітуляцію Японії.

Гості Нагасакі часто відвідують Музей атомної бомби, який знаходиться всього в декількох кроках від гіпоцентру. Інші видатні об'єкти, пов'язані з атакою атомної бомби, включають руїни стіни собору Ураками, однієї ворота торії святилища Санно та гігантські камфорні дерева за ними, які були обпалені та згоріли під час атаки, але дивом уціліли та з тих пір були огорнуті новою рослинністю. Ще однією темною подією в історії Нагасакі стала страта 26 мучеників Японії в 1597 році. Правитель країни Тойотомі Хідейосі влаштував вбивства як попередження християнам. Церква Оура присвячена їх пам'яті.

Ще одним з «темних» об'єктів у Японії є ліс самогубців Аокігахара. Вже багато років це місце асоціюється з демонами і нечистою силою японської міфології. Згідно зі статистичними даними, в рік тут реєструється близько 100 самогубств. Незважаючи на це, передбачається, що в лісі збереглися безліч невиявлених трупів. У лісі дерева ростуть край щільно один до одного, через що вітер тут трапляється вкрай рідко, що робить ліс дуже тихим і похмурим місцем. Влада міста роблять все, щоб уберегти людей від відвідування лісу. Тут встановлені численні знаки англійською та японською мовами [2]. З цим місцем зараз пов'язано багато містичних історій, його атмосфера надихнула голлівудських продюсерів на створення драми «Море дерев» (2015) та фільму жахів «Ліс примар» (2016). Про Аокігахару було також знято документальні фільми.

Отже, сьогодні туристична сфера України переживає надзвичайно важкі часи внаслідок російсько-української війни. Більшість закладів або припинили свою роботу, або були переобладнані для розміщення внутрішньо переміщених осіб. Що стосується туристичних компаній, які спеціалізуються на міжнародному туризмі, то їх діяльність в Україні стала неефективною, адже чоловіче населення не користується попитом через неможливість перетинання кордону у зв'язку з воєнним станом, а решта просто немає фінансової

можливості, адже багато людей втратили через війну постійне місце проживання та своїх рідних. Однак, досвід багатьох країн світу показує, що після тривалих збройних конфліктів туристична галузь активно відновлюється, а також виникають нові туристичні напрямки, пов'язані з пам'ятними подіями війни, які користуються великим попитом серед іноземних туристів.

Міжнародний досвід розвитку темного туризму в умовах війни та післявоєнний період демонструє, що місця, пов'язані з трагічними подіями, можуть стати важливими об'єктами для відвідування. Наприклад, в Боснії та Герцеговині після Боснійської війни меморіальні центри та місця масових поховань стали важливими туристичними напрямками, що привертають увагу до трагедії та сприяють примиренню. В Японії, меморіальний парк Хіросіми, присвячений жертвам атомного бомбардування, є потужним символом миру та приваблює мільйони туристів з усього світу. В Єгипті, місця, пов'язані з давніми війнами та цивілізаціями, такі як руїни храмів та фортець, є популярними серед туристів, які цікавляться історією. Цей досвід показує, що темний туризм може відігравати важливу роль у збереженні пам'яті про трагічні події, сприяти примиренню та привертати увагу до важливих історичних уроків.

2. ПЕРСПЕКТИВИ ТЕМНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ У ВОЄННИЙ ТА ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

2.1. Сучасний стан розвитку темного туризму в Україні

Україна володіє значним, але ще не повністю реалізованим туристичним потенціалом. Розмаїття ландшафтів, культурна й історична спадщина, а також географічне розташування поблизу гір і моря створюють сприятливі умови для розвитку різноманітних напрямів туризму. Водночас існує низка чинників, які стримують цей розвиток і не дозволяють повною мірою розкрити наявні можливості. Зокрема, негативний вплив на галузь мали події, пов'язані з Революцією Гідності, анексією Криму, військовими діями на сході країни та девальвацією національної валюти. У 2020 році пандемія COVID-19 практично зупинила туристичну діяльність у країні. Ситуація залишалася складною і надалі, адже з початку повномасштабного вторгнення на територію України діє воєнний стан. У таких умовах можна припустити, що українська туристична індустрія набуває здатності адаптуватися до кризових ситуацій і долати виклики, які постають перед нею. На початку війни туристичний сектор фактично зупинився: було закрито аеропорти, призупинено авіасполучення, а військовозобов'язані не мали змоги перетинати кордон. В окремих регіонах велися активні бойові дії, що повністю унеможливило будь-яку туристичну діяльність, особливо в прикордонних з росією та білоруссю зонах.

Проте, вже через кілька місяців, із досягненням певної стабілізації, зокрема на заході країни, спостерігалось поступове відновлення туристичного руху. Відносно безпечні регіони стали осередками внутрішнього туризму. Попри всі труднощі, туристична галузь не припинила існування, а продовжує функціонувати в межах доступних можливостей. Очікується, що повна перемога України у війні сприятиме відродженню туристичної індустрії в повному обсязі. Варто зазначити, що воєнний стан суттєво трансформував туристичну галузь, однак не зупинив її повністю. Регіони з мінімальним рівнем загрози безпеці стали центрами внутрішнього туризму, що дало змогу забезпечити надходження до місцевих бюджетів. Туристичні підприємства щодня адаптуються до нових реалій.

Водночас важливу роль у збереженні галузі відіграють не лише обставини, а й професіоналізм, відповідальність і стратегічне мислення влади. Прикладом для України можуть слугувати такі країни, як Ізраїль, Грузія та Єгипет, які змогли забезпечити стійкий розвиток туризму навіть в умовах тривалих збройних конфліктів. Їхній досвід варто ретельно вивчати й адаптувати до українських реалій задля ефективного відновлення туристичної сфери.

Одним із найвідоміших місць темного туризму є територія навколо Чорнобильської атомної електростанції, де у квітні 1986 року стався вибух на четвертому енергоблоці. Ця катастрофа суттєво змінила заселеність регіону, а також негативно позначилася на його природних ресурсах, культурному надбанні та демографічній ситуації, що призвело до створення 30-кілометрової зони відчуження. Відсутність постійної людської діяльності сприяла природному відновленню екосистем, зростанню біорізноманіття та активації процесів саморегуляції довкілля, зокрема в лісо-болотних ландшафтах, характерних для Київського Полісся. Зі змінами у складі рослинності було відновлено кормову базу для трав'янистих тварин, що, у свою чергу, сприяло поверненню хижих видів та загальному відновленню фауни регіону.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 року № 564, було створено Державне агентство України з управління зоною відчуження (ДАЗВ), яке, зокрема, здійснює контроль за наданням дозволів на відвідування цієї території. До початку повномасштабного вторгнення найбільшим туроператором, що організовував екскурсії до Чорнобильської зони, був «Чорнобиль Тур». Крім того, послуги з організації поїздок пропонували інтернет-платформа go2chernobyl, туристичний проєкт «CHERNOBYL ADVENTURE» та клуб «KABA» з міста Дніпро. Також функціонував проєкт «Chernobyl Zone – Radioactive Team». Станом на той період у зоні відчуження було відкрито 24 офіційні туристичні маршрути. Вся вказана інформація стосується довоєнного періоду, оскільки після початку повномасштабної війни туристична діяльність у зоні відчуження була тимчасово припинена через міркування безпеки.

Історико-культурні ресурси виступають важливими чинниками формування об'єктів так званого «темного» туризму в Україні. До цього напрямку відносяться об'єкти, пов'язані з темами смерті, трагічних історичних подій (зокрема, Голокосту, геноциду, терору, тортур, масових страт, Голодомору), місця колишніх бойових дій, в'язниці суворого режиму. Сюди також входять маршрути некропольного туризму та містичного туризму – відвідування локацій, оповитих легендами про паранормальні явища, старовинних замків, маєтків і місць із містичною історією.

Попри значний потенціал таких об'єктів, більшість із них наразі перебуває в занедбаному стані. Екскурсійні програми здебільшого ґрунтуються на популярній белетристиці або застарілому радянському трактуванні історичних подій, що не відповідає сучасним вимогам і викликам розвитку туристичної індустрії України. У зв'язку з цим виникає потреба у системній трансформації підходів до дослідження, збереження та популяризації цих ресурсів.

В Україні можна виокремити декілька основних тематичних груп об'єктів «темного» туризму: музеї, місця масових репресій і страт, тюрми суворого режиму, пам'ятки з містичною історією, місця сили, старовинні кладовища й некрополі, а також фортифікаційні споруди, такі як замки та фортеці.

Серед найвідоміших об'єктів історико-культурної спадщини цього типу можна назвати:

- Національний музей історії України у Другій світовій війні (м. Київ);
- Музей Голодомору (м. Київ);
- Музей ракетних військ стратегічного призначення (с. Побузьке);
- Музей-діорама «Битва за Дніпро» (м. Переяслав);
- Музей радянської окупації (м. Київ);
- Музейний комплекс «Територія терору» (м. Львів);
- Військово-історичний музей ім. О. В. Суворова (м. Очаків);
- Музей мольфарства «Історія Гуцульської магії» (сmt Верховина);
- Урочище Бабин Яр (м. Київ);
- Місто Батурин (Чернігівська область);
- Антонієві печери (м. Чернігів);
- Кам'яна могила (поблизу м. Мелітополь);
- Підземелля Єзуїтського костелу та Домініканський собор (м. Львів);
- Львівська ратуша;
- Лиса гора (м. Київ);
- Личаківське кладовище (м. Львів) та Байкове кладовище (м. Київ).

Ці та інші об'єкти є не лише носіями пам'яті про трагічні сторінки минулого, але й важливими ресурсами для розвитку пізнавального туризму. Вони ілюструють багатогранність та складність історичного досвіду України, підкреслюючи як драматизм, так і глибоку культурну значущість національної спадщини. Історико-культурні чинники, безперечно, відіграють ключову роль у формуванні пропозицій у сфері «темного» туризму. В Україні зосереджено чимало унікальних об'єктів цього напрямку, які за рівнем інформативності та емоційного впливу не поступаються аналогічним локаціям світового рівня. Особливе місце серед них посідають замки й фортеці – не лише зразки оборонної архітектури, а й свідки важливих історичних процесів, що формували національну ідентичність.

У 2024 році Україну відвідало приблизно 2,7 мільйона іноземних громадян. Це значне зниження порівняно з довоєнними показниками, що пояснюється повномасштабною війною та пов'язаними з нею обмеженнями. За перше півріччя 2024 року в Україну в'їхало 1,19 мільйона іноземців. Абсолютна більшість з них (понад 96%) приїхали з приватною метою, тоді як лише 0,06% зазначили туризм як мету візиту. Найбільше відвідувачів прибуло з Молдови, Румунії та Польщі [4].

Попри складні умови, туристичний збір в Україні у 2024 році склав 273,1 мільйона гривень, що на 16% перевищує довоєнні показники [5]. Загалом, хоча війна суттєво вплинула на в'їзний туризм, Україна демонструє поступове відновлення туристичної галузі, зокрема у відносно безпечних регіонах.

З початку російського вторгнення в 2022 році спостерігається зростання інтересу до відвідування місць бойових дій та воєнних злочинів. Міста, які зазнали значних руйнувань, такі як Ірпінь, Буча та Гостомель, стали об'єктами уваги як для внутрішніх, так і для іноземних туристів. Зокрема, іноземні відвідувачі, переважно з Європи та США, приїжджають, щоб на власні очі побачити наслідки війни та почути свідчення місцевих жителів. У Києві та його околицях з'явилися нові екскурсійні маршрути, які включають відвідування зруйнованих будівель, військової техніки та місць масових поховань. Такі тури часто організовуються місцевими гiдами та волонтерами, які прагнуть донести правду про події війни до ширшої аудиторії.

Попри зростання популярності, «темний» туризм в Україні стикається з етичними питаннями. Деякі місцеві жителі висловлюють занепокоєння щодо комерціалізації трагедій та можливого зневажливого ставлення до пам'яті жертв. Водночас, інші вважають, що такі тури сприяють поширенню правди про війну та підтримці України на міжнародній арені. Уряд України, усвідомлюючи потенціал «темного» туризму, розробляє стратегії для його етичного та безпечного розвитку. Зокрема, планується створення нових

туристичних маршрутів, які поєднуюватимуть освітню складову з вшануванням пам'яті жертв. Також ведуться переговори з міжнародними туристичними платформами для популяризації України як туристичного напрямку після завершення війни [16].

Темний туризм в Україні перебуває на етапі трансформації. Війна принесла нові виклики, але також відкрила можливості для переосмислення цього виду туризму як інструменту збереження історичної пам'яті та підтримки національної ідентичності. Етичний підхід, повага до жертв та прозора комунікація з туристами стануть ключовими факторами успішного розвитку цієї галузі в майбутньому.

2.2 Розробка нового темного туру Україною «Поріг невидимого: між пам'яттю і радіацією»

З огляду на дію воєнного стану, запровадженого в умовах збройної агресії російської федерації проти України, туристичний доступ до Чорнобильської зони відчуження наразі є неможливим. У зв'язку з цим постала потреба у створенні нової туристичної пропозиції, здатної зберегти інтерес до темного туризму та бути реалізованою після завершення бойових дій, коли ситуація в країні дозволить безпечно функціонування таких маршрутів. У разі відновлення можливості відвідування Чорнобильської зони передбачається організація туру із суворим дотриманням санітарно-епідеміологічних вимог. Протягом усього маршруту учасників супроводжуватиме кваліфікований медичний працівник, який контролюватиме стан здоров'я туристів і надаватиме необхідні рекомендації щодо безпечного перебування в зоні.

З метою активного сприяння розвитку темного туризму в Україні, а також для підвищення обізнаності громадян щодо історичних та техногенних трагедій, було розроблено авторський маршрут під назвою «Поріг невидимого: між пам'яттю і радіацією». Цей тур орієнтовано передусім на внутрішнього туриста, а його оптимальна чисельність становить 38 осіб, що дозволяє забезпечити ефективну логістику та високий рівень організаційної підтримки впродовж усієї подорожі.

Маршрут запропонованого туру (рис. 2.) передбачає початок подорожі з міста Одеса, де здійснюється організований збір усіх учасників. Після формування групи туристи вирушають у напрямку Чорнобильської зони відчуження, розташованої в межах Київської області. Тур орієнтований на повнолітню аудиторію, тобто на осіб віком від 18 років, що дозволяє не лише врахувати етичні та юридичні аспекти відвідування зони техногенної катастрофи, а й забезпечити глибше розуміння тематичного наповнення маршруту. З огляду на кліматичні умови та логістику, маршрут має вигідну сезонність. Його можна реалізовувати упродовж більшої частини року – навесні, влітку та восени, що відкриває широкі можливості для організації подорожей у різні періоди туристичного сезону. Тривалість туру становить один активний день, протягом якого передбачено інтенсивну екскурсійну програму, сконцентровану на найвизначніших об'єктах зони.

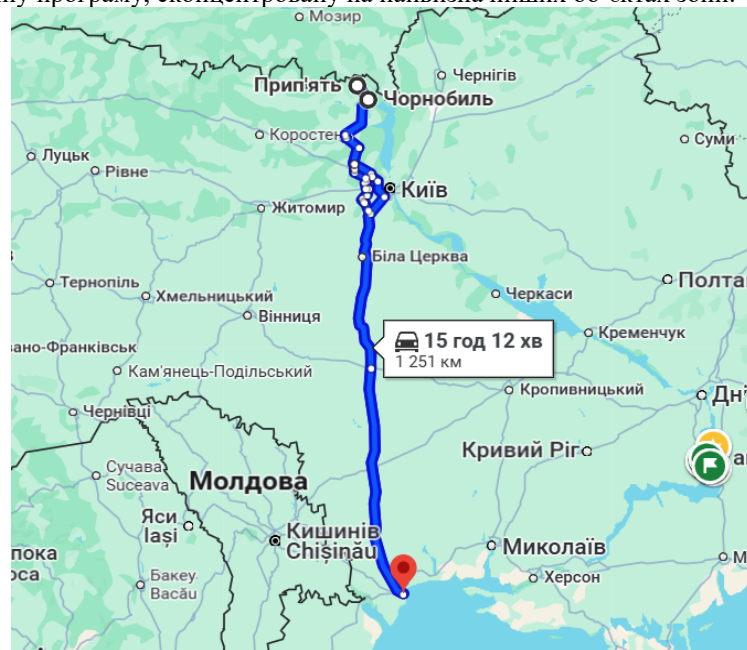

Рис. 2. Маршрут туру «Поріг невидимого: між пам'яттю і радіацією»

Попри те, що територія Чорнобильської зони охоплює велику кількість локацій із різноманітною історико-культурною та природною специфікою, програму розроблено таким чином, щоб за обмежений час учасники змогли ознайомитися з ключовими елементами цієї унікальної території. Наведено основні параметри й характеристики авторського маршруту:

- Назва маршруту: «Поріг невидимого: між пам'яттю і радіацією»
- Тип туризму: Тематичний туризм катастроф, або так званий «темний» туризм

- Територіальне розташування: Київська область, зона відчуження навколо Чорнобильської АЕС
- Тривалість: Один повноцінний (активний) день
- Сезонність: Весняний, літній та осінній періоди
- Цільова аудиторія: Особи віком від 18 років
- Географія маршруту: Одеса – Чорнобиль – Прип'ять – Одеса

Метою туру є не лише візуальне ознайомлення з простором катастрофи, а й залучення учасників до осмислення її наслідків через безпосередній контакт з місцями історичної трагедії. У межах маршруту передбачено відвідування знакових об'єктів, таких як територія Чорнобильської атомної електростанції, місто-привид Прип'ять, а також сучасне місто Чорнобиль. Окрім цього, учасники матимуть можливість ознайомитися з природним середовищем зони, що набуло унікальних форм саморегуляції, та відчутти атмосферу тиші й відчуження, яку важко передати поза межами цього простору.

Особливим компонентом програми є зустріч із так званими самоселами – людьми, які після аварії повернулися до зони на постійне проживання. Їхній спосіб життя, тісно пов'язаний із природним середовищем, демонструє унікальний соціокультурний феномен виживання й адаптації в екстремальних умовах. Таким чином, тур дозволяє не лише побачити сліди техногенної катастрофи, а й відчутти контрасти між індустріальним спадком, прирученою дикістю та людською здатністю зберігати ідентичність у межевому середовищі.

Програма авторського туру під назвою «Поріг невидимого: між пам'яттю і радіацією» розпочинається з організованого нічного виїзду з міста Одеса. Старт подорожі заплановано на опівночі, що дозволяє максимально ефективно використати світловий день для насиченої екскурсійної програми. Першим етапом є проходження контрольно-пропускового пункту «Дитятки», що розташований на межі 30-кілометрової зони. На цьому етапі здійснюється перевірка документів, проходження дозиметричного контролю, ознайомлення з інструкцією з радіаційної безпеки, а також огляд особистих речей і перевірка наявності обов'язкової екіпіровки працівниками Національної поліції. Після успішного проходження КПП маршрут пролягає повз залишене село Черевач, де можна побачити низку покинутих житлових споруд, що є красномовним свідченням масштабів евакуації. Наступним пунктом подорожі стає село Залісся – колишній населений пункт із довоєнною чисельністю населення понад 3500 осіб. Згодом відбувається в'їзд до міста Чорнобиль, у якому нині проживають переважно працівники об'єктів зони відчуження. Тут передбачена зупинка на майданчику, де розміщено фотозону «Stella Chernobyl», що дозволяє зафіксувати візуальні враження від перебування у межах Зони.

Подальшим етапом маршруту є знайомство з релігійними архітектурними пам'ятками: туристи відвідують церкву Святого пророка Іллі та прилеглу дзвіницю. Екскурсія продовжується у центральній частині Чорнобиля, де розташовано головну площу міста. Тут знаходиться меморіальний комплекс «Зірка Полину», а також пам'ятник, присвячений містам і селам, що були повністю евакуйовані внаслідок катастрофи.

Наступним об'єктом є річковий порт Чорнобиля, на огляд якого передбачено приблизно 15 хвилин. Завершальним елементом цієї частини маршруту стає відвідування одного з найвідоміших меморіальних об'єктів у Європі – пам'ятника «Тим, хто врятував світ». Він розташований поруч із місцевим пожежним депо, звідки у перші години після аварії на ЧАЕС вирушила перша оперативна бригада пожежників. Саме ці люди одними з перших прийняли на себе смертельне навантаження, рятуючи об'єкт і зменшуючи наслідки техногенної катастрофи.

У рамках авторського темного туру «Поріг невидимого: між пам'яттю і радіацією» для відвідувачів, які проявляють особливу зацікавленість до інженерної спадщини радянської епохи та технічних артефактів, передбачено знайомство з унікальною виставкою справжніх роботизованих механізмів, що були задіяні у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Ці експонати є автентичними свідками технологічної боротьби з наслідками радіаційного забруднення.

Після цього група прямує до наступного контрольно-пропускового пункту під назвою «Лелев», що позначає межу 10-кілометрової зони, розташованої ближче до епіцентру катастрофи. За межами цього КПП розпочинається знайомство з секретною військовою базою Чорнобиль-2, що включає гігантську радіолокаційну станцію типу «Дуга». Наступною точкою екскурсії є село Копачі, яке внаслідок радіоактивного забруднення було майже повністю знищено. Водночас збереглася єдина споруда – будівля дитячого садка, що нині виконує функцію своєрідного пам'ятника драматичній долі цивільного населення, змушеного залишити рідні місця. Поступово маршрут приводить до п'ятого енергоблоку, що залишився недобудованим. Поряд із ним облаштовано спеціальний оглядовий майданчик, звідки відкривається вражаючий краєвид на сучасний саркофаг – нову захисну споруду над зруйнованим четвертим реактором.

Після цього передбачено коротку зупинку на обід, що дозволяє туристам перепочити та відновити сили. Наступним етапом подорожі є Рудий ліс – одна з найбільш радіаційно забруднених ділянок Чорнобильської зони, відома водночас своєю моторошною, але захопливою природною естетикою. Звідси маршрут веде до так званого Мосту смерті, відомого широкому загалу завдяки художній інтерпретації в

серіалі НВО «Чорнобиль». Саме звідси, згідно споминів очевидців, мешканці Прип'яті спостерігали за нічною пожежею на станції, не усвідомлюючи фатальних наслідків такого видовища. Для тих, хто цікавиться урбаністичними пейзажами та архітектурними залишками радянської цивілізації, передбачено огляд покинутого парку атракціонів у місті Прип'ять. Особливе місце у цій частині маршруту займає будинок культури «Енергетик» та готель «Полісся», що були важливими суспільними центрами довоєнного життя. Символом усієї Прип'яті є, безумовно, колесо огляду, яке, хоча й ніколи не було запущене в експлуатацію, стало візуальним уособленням катастрофи і залишеного міста.

Завершальна частина маршруту включає відвідування стадіону «Авангард» та дитячого садка «Чебурашка» – об'єктів, що зберегли свою форму і надають уявлення про побуту інфраструктуру тогочасного міста. Кульмінаційним акордом екскурсії стає огляд басейну «Лазурний», який, попри техногенну катастрофу, продовжував використовуватися ліквідаторами ще протягом понад десяти років після аварії. Його архітектура, атмосферна порожнеча і промислова естетика створюють завершальний візуальний акцент на темі зіткнення цивілізації з масштабним екзистенційним викликом.

Після завершення огляду останнього об'єкта, передбаченого програмою авторського туру «Поріг невидимого: між пам'яттю і радіацією», туристична група організовано прямує до контрольно-пропускного пункту «Лелев». Саме тут, о 17:00, відбувається обов'язкова процедура дозиметричного контролю, яка здійснюється при виїзді з 10-кілометрової зони. Цей захід є стандартною санітарно-радіаційною перевіркою, що забезпечує відповідність усіх відвідувачів чинним вимогам безпеки.

Після проходження контролю групу зустрічає туристичний автобус, який здійснює зворотний трансфер до Одеси. Детальну програму туру надано у таблиці 2., де представлено часову логістику маршруту, перелік локацій та часові інтервали перебування на об'єктах.

Таблиця 2.

Програма туру «Поріг невидимого: між пам'яттю і радіацією»	
Час	Етап маршруту та зміст активностей
00:00	Відбуття туристичного автобуса з м. Одеси
05:30	Коротка зупинка на сніданок (приблизно 20–25 хвилин)
06:50	Зустріч з гідом. Переїзд до зони відчуження
~07:30	Проходження КПП «Дитятки».
08:00–13:00	Початок екскурсії територією 30-кілометрової зони: – Село Черевач – Село Залісся – Місто Чорнобиль – Знімальний майданчик «Stella Chernobyl» – Церква Святого Іллі та дзвіниця – Головна площа Чорнобиля – Меморіали «Зірка Полину» та присвячений переселенням містам і селам – Річковий порт – Пам'ятник «Тим, хто врятував світ» біля пожежної частини – Виставка спеціалізованих роботів-ліквідаторів
~13:00	Проходження КПП «Лелев» – в'їзд у 10-кілометрову зону
13:30–14:30	Дослідження стратегічних і техногенних об'єктів: – Чорнобиль-2 та РЛС «Дуга» – Село Копачі та збережений дитячий садок – Градири – Чорнобильський край – Недобудований 5-й енергоблок – Оглядовий майданчик з видом на новий конфайнмент
14:30	Обід
15:30–16:30	Завершальна частина маршруту в місті Прип'ять: – Рудий ліс – Міст Смерті – Парк атракціонів, Будинок культури «Енергетик», готель «Полісся», колесо огляду – Центральний стадіон «Авангард» – Дитячий садок «Чебурашка» – Басейн «Лазурний»
~17:00	Дозиметричний контроль на виїзді з 10-кілометрової зони
18:00–23:30	Виїзд та прибуття автобуса в Одесу, завершення туру

*Джерело: складено авторами

Для забезпечення максимального комфорту і безпеки учасників подорожі туроператор передбачив увесь спектр як основних, так і додаткових послуг. До переліку включено: сучасний комфортабельний автобус місткістю 38 пасажирів, що обслуговує увесь маршрут від початку до кінця; організований обід у форматі індивідуального сухого пайка, адаптованого до специфіки зони; повноцінна екскурсійна програма на території Чорнобильської зони відчуження з участю професійного гіда; комплексне страхування життя і здоров'я кожного учасника подорожі; оформлення повного пакету дозвільних документів, необхідних для офіційного в'їзду на територію Зони; супровід відповідального представника туроператора протягом усього маршруту. Усі зазначені послуги є включеними у вартість туру, що свідчить про його комплексний характер і орієнтацію на безпечний, змістовний та зручний формат подорожі.

У рамках аналітичного опрацювання економічної ефективності туристичного маршруту було здійснено розрахунок вартості авторського туру. Продукт орієнтований на обслуговування туристичної групи в кількості 38 осіб. Тривалість мандрівки передбачає один повноцінний активний день перебування у Чорнобильській зоні відчуження, включно з дорогою туди й назад. У процесі обрахунку використано базову модель повного витратного підходу з урахуванням комерційної націнки.

Транспортна складова реалізується за рахунок використання комфортабельного туристичного автобуса, який долає загальну відстань у 1250 км за маршрутом Одеса – Чорнобиль – Прип'ять – Одеса. Вартість проїзду на одну особу становить 1500 гривень, що у сукупному вимірі для всієї групи дорівнює 57000 грн.

Харчування у форматі сухого пайка передбачає одноразовий обід, до якого входять два яблука, два банани, один літр питної води, набір із трьох видів печива, шоколадний батончик та бутерброд. Орієнтовна вартість пайка на одну особу – 315 гривень, що становить 11970 грн на всю групу.

До вартості екскурсійного обслуговування включено послуги гідів-супроводжувачів та реалізацію програми на всьому маршруті. Розцінка на одну особу складає 685 грн, а сукупна для групи – 26030 грн.

Страховання туристів відповідно до вимог зони з підвищеним рівнем техногенної небезпеки передбачає окрему витратну позицію, що становить 598 грн на одну людину та 22724 грн на всю групу.

Обмежена собівартість туру, яка включає лише змінні витрати на одного учасника, була розрахована за формулою: $57000 + 11970 + 26030 + 22724 = 117724$ грн.

Далі було визначено умовно-постійні витрати, що включають витрати на адміністративне супроводження, маркетинг, підготовку документації, комунікацію з партнерами, ліцензування тощо. Вони становлять 20 % від змінної собівартості: $117724 \times 0,2 = 23545$ грн.

Окремим рядком обчислено прибуток туристичного оператора, що передбачає рентабельність на рівні 7 % від загальної змінної собівартості: $117724 \times 0,07 = 8241$ грн.

З урахуванням відповідної комерційної націнки у розмірі 20 % на постійні витрати та прибуток, остаточно загальна вартість туру для всієї групи становить: $117724 + (23545 + 8241) \times 1,2 = 179412$ грн.

У підсумку, вартість участі для одного туриста складає: $179412 / 38 = 4712$ грн.

Таким чином, можна констатувати, що тур є рентабельним, оскільки обчислений прибуток оператора не лише покриває умовно-постійні витрати, але й формує позитивне сальдо. Наявність конкурентної ціни у сегменті одноденних авторських мандрівок, а також унікальний тематичний зміст маршруту, орієнтований на осмислення техногенного минулого, сприяють тому, щоб тур «Поріг невидимого: між пам'яттю і радіацією» міг знайти своє стабільне місце в продуктовій лінійці сучасних туристичних компаній, що працюють у сфері наукового, культурного та індустріального туризму.

На підставі проведених обчислень було встановлено, що орієнтовна вартість участі в турі до Чорнобильської зони відчуження становить 4721 гривню з розрахунку на одну особу. Зазначений рівень ціни є економічно обґрунтованим та конкурентоспроможним на тлі актуальних пропозицій внутрішнього туристичного ринку України. Відтак, можна прогнозувати, що створений туристичний продукт має потенціал зацікавити цільову аудиторію, зокрема тих мандрівників, які надають перевагу змістовному, тематичному та емоційно насиченому туризму.

Розроблений маршрут під назвою «Поріг невидимого: між пам'яттю і радіацією» першочергово орієнтований на внутрішнього споживача – громадян України. Проте його концепція й структура дозволяють розглядати його як повноцінний комерційний продукт, придатний для запровадження в практику діяльності туристичних підприємств. Цей напрямок розвитку ринку можна вважати перспективним у контексті диверсифікації пропозиції туристичних послуг, а також як засіб для активізації нових форм пізнавального туризму, зокрема так званого «темного туризму».

Слід підкреслити, що туризм до Чорнобиля є винятковим у світовому контексті. Його поява безпосередньо зумовлена масштабною техногенною катастрофою, яка залишила глибокий слід не лише в історії України, а й у глобальній пам'яті людства. Водночас, навіть подібні трагічні події можуть мати неочікувані позитивні наслідки. Зона відчуження перетворилася на унікальний екологічний і антропологічний простір, де відновлюється дика природа, формуються нові екосистеми та реалізується низка дослідницьких програм.

Зростаючий інтерес як з боку українських, так і іноземних туристів до цієї території засвідчує значний потенціал для подальшого розвитку темного туризму. Однак найважливішим чинником, який підтримує й активізує попит на такі маршрути, є потреба в осмисленні історичного досвіду та усвідомлення уроків минулого. Саме публічне проговорення трагедій, що не мають повторитися, здатне забезпечити формування стійкої колективної пам'яті, критичне мислення та відповідальне ставлення до цивілізаційних ризиків сучасного світу.

Отже, рентабельність туристичного продукту можна оцінити як задовільну, з урахуванням збереження оптимального балансу між обсягами витрат і комерційною вигодою. Фінансова модель туру вказує на його здатність окупатися вже в межах однієї поїздки, без потреби у залученні зовнішнього фінансування чи додаткових інвестицій. З урахуванням конкурентної ціни, що відповідає середньоринковим позиціям у сегменті турів до зони відчуження, а також постійного попиту на екстремальні, історично обумовлені маршрути, можна стверджувати про високий потенціал туристичного продукту для подальшого впровадження в діяльність туроператорів як на регіональному, так і на національному рівні.

2.3. Практичні рекомендації щодо шляхів вдосконалення використання ресурсів для розвитку темного туризму в умовах війни та у післявоєнний період

У сучасних умовах повномасштабної війни, а також з урахуванням неминучого періоду післявоєнної трансформації, розвиток темного туризму в Україні потребує не лише етичної обережності, але й стратегічного переосмислення використання ресурсів. Йдеться про необхідність практичних кроків, які поєднують відповідальність перед історією, соціальну чутливість і туристичну креативність. Вдосконалення системи ресурсного забезпечення темного туризму повинно ґрунтуватися не на масовому копіюванні західних моделей, а на глибокому розумінні українського контексту, унікального в своїй історичній і травматичній палітрі.

Передусім варто акцентувати на раціоналізації просторових ресурсів. У цьому контексті під просторовими ресурсами маються на увазі об'єкти матеріальної пам'яті, які не були спеціально створені як меморіали, але мають потенціал стати осмисленими локаціями для темного туризму. Наприклад, занедбані укріплення, зруйновані школи або лікарні на деокупованих територіях не повинні залишатися поза фокусом лише через відсутність інфраструктури. Вдосконалення тут може відбуватися через впровадження тимчасових мобільних експозицій, які будуть супроводжуватись QR-кодами з мультимедійним контентом. Це дозволяє зекономити на капітальному будівництві, зберегти автентичність об'єкта і водночас забезпечити змістовне наповнення візиту.

Не менш важливою є оптимізація людських ресурсів. В умовах війни та її наслідків є актуальною підготовка спеціалізованих гідів – не лише з історико-культурною, а й з психологічною підготовкою. Тематика темного туризму апелює до емоційного досвіду, тому супровід таких маршрутів має здійснюватися фахівцями, здатними врівноважити наративи травми і гідності. Практичною рекомендацією є впровадження сертифікаційних програм для гідів темного туризму з фокусом на етичне інформування, кризову комунікацію і знання локального контексту.

Матеріально-технічні ресурси також потребують переосмислення. Умовно «традиційна» туристична інфраструктура не завжди здатна обслуговувати маршрути в поствоєнних або деокупованих регіонах. Тому доцільно використовувати ресурси подвійного призначення. Йдеться, зокрема, про співпрацю з волонтерськими та ветеранськими організаціями, які мають у своєму розпорядженні транспорт, наметові містечка, обладнання для польових умов. Такі ресурси, адаптовані до мирного туризму, дозволять забезпечити базовий комфорт без значних капіталовкладень. Крім того, така співпраця сприятиме інтеграції спільнот у культурну економіку регіону, що важливо для соціальної реабілітації.

Необхідно також порушити питання про вдосконалення фінансових ресурсів, зокрема про альтернативні моделі фінансування. У сучасних реаліях державна підтримка туризму обмежена, тому практичним рішенням є використання моделей краудфандингу або соціального інвестування. Туристичні проекти з темною тематикою можуть бути позиціоновані як культурні ініціативи пам'яті, які водночас мають просвітницький та соціальний потенціал. Для цього слід розробити прозорі механізми звітності перед донорами, включаючи цифрові звіти про відвідуваність, використання коштів, індекс локальної зайнятості.

У післявоєнний період необхідно подбати про культурні ресурси, адже саме наративний каркас визначає, чи буде об'єкт прийнятий як пам'ятний, а не туристично-комерційний. Важливою практичною рекомендацією є формування локальних меморіальних наративів у співпраці з громадами. Замість нав'язування уніфікованого державного дискурсу доцільно залучати місцевих жителів до створення аудіогідів, виставкових стендів, відеоісторій. Це сприятиме аутентичності сприйняття і зменшить ризик комодифікації болю.

У наведеній нижче таблиці 2.3. здійснено систематизацію ключових видів ресурсів, релевантних для темного туризму, із зазначенням практичних механізмів їх удосконалення, а також аналізу впроваджуваності в сучасних українських умовах. Такий підхід дозволяє цілісно оцінити можливості та обмеження в реалізації стратегій розвитку темного туризму, беручи до уваги як інституційний, так і соціально-психологічний контекст повоєнної України.

Таблиця 3.

Оцінка потенціалу вдосконалення ресурсного забезпечення темного туризму в Україні в умовах війни та післявоєнної трансформації

Вид ресурсу	Пропоновані кроки вдосконалення	Реалістичність впровадження	Потенційні перешкоди
Просторові ресурси	Використання автентичних об'єктів (руїни, занедбані будівлі); впровадження мобільних експозицій з QR-кодами	Висока	Відсутність охорони об'єктів, мінна небезпека, недостатня інфраструктура на деокупованих територіях
Людські ресурси	Сертифікація гідів темного туризму з психологічною та етичною підготовкою	Середня	Недостатня кількість фахівців, брак освітніх програм, потреба в державній сертифікації
Матеріально-технічні ресурси	Співпраця з ветеранськими та волонтерськими організаціями, використання ресурсів подвійного призначення (транспорт, намети тощо)	Висока	Нескоординованість між громадськими ініціативами, брак правового регулювання співпраці
Фінансові ресурси	Краудфандинг, соціальне інвестування, прозорі цифрові механізми звітності	Середня	Низький рівень довіри до інвестування, потреба в цифровій грамотності, відсутність інституційної підтримки
Культурні ресурси	Формування локальних наративів у співпраці з громадами; створення аудіогідів, відеоісторій	Висока	Ідеологічна фрагментованість громад, небезпека політизації пам'яті, опір уніфікованим версіям історії

*розраховано авторами на основі джерела [3]

Аналіз таблиці демонструє, що найвищий потенціал реалізації мають ті напрями, що ґрунтуються на гнучких, малобюджетних та локалізованих рішеннях, зокрема використання просторових об'єктів без капітального втручання та залучення культурних ресурсів через активність громад. Ці моделі є порівняно

легкими у впровадженні, оскільки не вимагають значних інвестицій і можуть бути реалізовані зусиллями місцевих ініціатив та недержавного сектору. Складнішим виглядає напрям підготовки спеціалізованих гідів, оскільки він потребує як освітньо-методичної бази, так і легітимації відповідних сертифікацій. У контексті українських реалій, зокрема браку спеціалізованих програм і розгалуженої системи підготовки екскурсоводів з етичними компетенціями, цей аспект вимагає довготривалих інституційних зусиль. Фінансове забезпечення проєктів через краудфандинг і соціальні інвестиції хоча й виглядає перспективно, проте стикається з проблемами недовіри населення до фінансових ініціатив та обмеженістю технічної бази для прозорої звітності. Необхідною умовою для усунення цих бар'єрів є розвиток цифрової комунікації та підтримка з боку незалежних платформ.

Таким чином, удосконалення ресурсного забезпечення темного туризму в Україні можливе лише за умови багаторівневого підходу, в якому поєднуються низові ініціативи, креативні підходи до локального контенту та стратегічна підтримка з боку держави або партнерських інституцій. Усі ресурси – від просторових до культурних – мають бути осмислені не лише функціонально, але й символічно, у контексті національної пам'яті та колективного пережиття травми.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Попри те, що термін «темний туризм» став широко вживаним на початку ХХІ століття завдяки дослідженням М. Фоулі та Дж. Леннона, інтерес до відвідування місць, пов'язаних зі смертю та трагедіями, сягає значно глибших історичних періодів. Вже у середньовіччі паломники прямували до релігійних святинь, які часто були місцями мучеництва та страждань. Суть цього виду туризму полягає у відвідуванні локацій, безпосередньо або опосередковано пов'язаних зі смертю, трагедіями, стихійними лихами та насильством. Рушійною силою інтересу до таких місць є прагнення до пізнання історії через незвичайні призми, бажання відчувати емоційний зв'язок з минулими подіями та, можливо, задовольнити певну цікавість до екстремальних аспектів людського досвіду.

Сучасна класифікація темного туризму включає чотири основні види: туризм катастроф, містичний туризм, танатотуризм та некропольський туризм, що відображають різноманіття мотивацій та об'єктів відвідування. Окрім основних видів, існують також додаткові категорії темного туризму, такі як військовий туризм, туризм в'язниць, туризм Голокосту та геноциду, комуністичний туризм, атомний туризм та туризм терору. Ці підвиди демонструють подальшу спеціалізацію в рамках темного туризму, зосереджуючись на конкретних історичних та трагічних подіях.

Сучасний стан темного туризму в Україні характеризується значним потенціалом, зумовленим трагічними сторінками історії. Попри те, що до повномасштабного вторгнення існували офіційні маршрути, багато історико-культурних об'єктів залишаються недооціненими та потребують системного підходу до їх збереження та популяризації. Війна призвела до появи нових об'єктів темного туризму, що викликає як інтерес, так і етичні дискусії щодо комерціалізації трагедій. Уряд усвідомлює потенціал та необхідність етичного розвитку цього напрямку як інструменту збереження пам'яті та підтримки національної ідентичності.

Для розвитку темного туризму в Україні рекомендується зосередитися на креативному використанні наявних просторових, людських, матеріально-технічних, фінансових та культурних ресурсів. Це передбачає застосування гнучких рішень, підготовку кваліфікованих фахівців, налагодження співпраці з громадськими організаціями, пошук альтернативних джерел фінансування та залучення місцевих громад до формування автентичних наративів пам'яті.

Література

1. Бордун О.Ю., Деркач У.В. Теоретичні та практичні засади дослідження похмурого туризму України. Географія та туризм. Серія: Географія рекреації та туризму: теоретичні та практичні питання. 2017. - Вип. 30.- С. 66.
2. Лущик М. Географія темного туризму у світі. ВІСНИК Хмельницького національного університету. Серія: економічні науки. 2022. С. 97-104.
3. Паньків Н.М. темний туризм в Україні: факторний аналіз та перспективи розвитку. Scientific Notes of Sumy State Pedagogical University. Geographical Sciences. 2021. Vol. 2, Iss. 2. С. 149–160. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4782641>
4. Скільки іноземців в'їхало в Україну за перше півріччя 2024 року та з яких країн приїздили найчастіше? Visitukraine.today: вебсайт. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/4807/how-many-foreigners-entered-ukraine-in-the-first-half-of-2024-and-from-which-countries-did-they-come-most-often#yak-inozemcyu-vyixati-v-ukrayinu-u-2024-roci-pravila-neobxidni-dokumenti-ta-zrucni-marsruti> (дата звернення: 30.04.2025).
5. Туризм в Україні відновлюється: у 2024 році зібрали рекордні 273 мільйони гривень. Borgexpert: вебсайт. URL: <https://borgexpert.com/news/turyzm-v-ukraini-vidnovliuetsia-u-2024-rotsi-zibraly-rekordni-273-miljony-hryven> (дата звернення: 30.04.2025).
6. Davies O (2007) The haunted: A social history of ghosts. London: Palgrave Macmillan.

7. Foley M. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination / M. Foley, J.J. Lennon // *International Journal of Heritage Studies*. – Taylor & Francis. – № 2 (4). – P. 198–211.
8. Gentry G (2007) Walking with the dead: The place of ghost walk tourism in Savannah, Georgia. *Southeastern Geographer*, 47: 222-238.
9. Hohenhouse Peter (2021). *Atlas of Dark Destinations/* Peter Hohenhouse, Laurence King Publishing// Explore the world of Dark Tourism– № 1. – P. 176–193.
10. Logan W (2009) Remembering places of pain and shame. In R. Logan, K. Reeves (Eds.), *Places of pain and shame: Dealing with "difficult heritage"* (pp. 1-14). London: Routledge.
11. Panic K. *Flourishing War. Tourism in Bosnia*. URL: <https://www.fairplanet.org/story/flourishing-war-tourism-in-bosnia/>.
12. Rucinska D, Lechowicz M (2014) Natural hazard and disaster tourism. *Miscellanea Geographica - Regional Studies on Development* 18: 17-25.
13. Seaton A.V. Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism. *The International Journal of Heritage Studies*. 1996. № 2. P. 234–244.
14. Sharpley R, Stone P (2009) *The darker side of travel: The theory and practice of dark tourism*. Bristol: Channel View Publications.
15. Smith VL (1998) War and tourism: An american ethnography. *Ann Tourism Res* 25: 202-227.
16. Ukraine teams up with travel Inc. to prepare for post-war tourism. Reuters: вебсайт. URL: https://www.reuters.com/world/europe/ukraine-teams-up-with-travel-inc-prepare-post-war-tourism-2024-03-06/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 30.04.2025).

References

1. Bordun, O. Y., & Derkach, U. V. (2017). *Theoretical and practical foundations of dark tourism research in Ukraine*. Geography and Tourism. Series: Geography of Recreation and Tourism: Theoretical and Practical Issues, (30), 66.
2. Lushchik, M. (2022). *Geography of dark tourism in the world*. Bulletin of Khmelnytskyi National University. Series: Economic Sciences, 97–104.
3. Pankiv, N. M. (2021). *Dark tourism in Ukraine: Factor analysis and development prospects*. Scientific Notes of Sumy State Pedagogical University. Geographical Sciences, 2(2), 149–160. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4782641>
4. Visit Ukraine Today. (2024, April 30). *How many foreigners entered Ukraine in the first half of 2024 and from which countries did they come most often?* <https://visitukraine.today/uk/blog/4807/how-many-foreigners-entered-ukraine-in-the-first-half-of-2024-and-from-which-countries-did-they-come-most-often>
5. Borgexpert. (2024, April 30). *Tourism in Ukraine is recovering: A record 273 million UAH collected in 2024*. <https://borgexpert.com/news/turyzm-v-ukraini-vidnovliuietsia-u-2024-rotsi-zibraly-rekordni-273-miljony-hryven>
6. Davies, O. (2007). *The haunted: A social history of ghosts*. Palgrave Macmillan.
7. Foley, M., & Lennon, J. J. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*, 2(4), 198–211. <https://doi.org/10.1080/13527259608722178>
8. Gentry, G. (2007). Walking with the dead: The place of ghost walk tourism in Savannah, Georgia. *Southeastern Geographer*, 47(2), 222–238.
9. Hohenhaus, P. (2021). *Atlas of dark destinations*. Laurence King Publishing.
10. Logan, W. (2009). Remembering places of pain and shame. In W. Logan & K. Reeves (Eds.), *Places of pain and shame: Dealing with "difficult heritage"* (pp. 1–14). Routledge.
11. Panic, K. (n.d.). *Flourishing war tourism in Bosnia*. FairPlanet. <https://www.fairplanet.org/story/flourishing-war-tourism-in-bosnia/>
12. Rucinska, D., & Lechowicz, M. (2014). Natural hazard and disaster tourism. *Miscellanea Geographica – Regional Studies on Development*, 18, 17–25. <https://doi.org/10.2478/mgrsd-2014-0002>
13. Seaton, A. V. (1996). Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*, 2, 234–244.
14. Sharpley, R., & Stone, P. (2009). *The darker side of travel: The theory and practice of dark tourism*. Channel View Publications.
15. Smith, V. L. (1998). War and tourism: An American ethnography. *Annals of Tourism Research*, 25, 202–227. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(97\)00093-3](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(97)00093-3)
16. Reuters. (2024, March 6). *Ukraine teams up with Travel Inc. to prepare for post-war tourism*. <https://www.reuters.com/world/europe/ukraine-teams-up-with-travel-inc-prepare-post-war-tourism-2024-03-06>